

واکاوی آسیب‌ها و چالش‌های مطالعات میان‌رشته‌ای در ارتباط با جامعیت قرآن

اصغر طهماسبی بلداجی*

DOI: 10.22096/rc.2025.2041704.1218

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۹]

چکیده

یکی از مبانی مهم در ارتباط با مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم، جامعیت و قلمروی آن است. جامعیت قرآن کریم ارتباط مهمی با مطالعات میان‌رشته‌ای دارد، چراکه تا زمانی که حدود مصادیق جامعیت قرآن و قلمروی آن مشخص نشود، بررسی ارتباط قرآن با سایر علوم تلاشی بی‌ثمر است. درباره جامعیت قرآن سه دیدگاه مطرح است: دیدگاه حداکثری که تمام علوم را داخل در قرآن می‌داند، دیدگاه میانه‌ای که قرآن را بیان‌کننده امور هدایتی می‌داند و بالاخره دیدگاه حداقلی که جامعیت قرآن را محدود به امور اخروی تلقی می‌کند. در این باره میان جامعیت قرآن و قلمروی آن تمایز وجود دارد؛ به این صورت که قرآن در امور هدایتی از جامعیت مطلق برخوردار است، اما قلمروی معارف آن محدود به امور هدایتی نیست، بلکه مباحث علوم (عقلی-تجربی) دیگر نیز در راستای همان هدف اصلی بیان شده است. در این نوشتار با روش توصیفی-تحلیلی، به بررسی ارتباط مطالعات میان‌رشته‌ای با جامعیت قرآن پرداخته شده است و در این باره ضمن آسیب‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای، چالش‌های مهم آن بیان شده است. نتیجه آنکه تبیین صحیح مفهوم جامعیت قرآن و قلمروی آن می‌تواند از آسیب‌ها مهمی همچون تفسیر به رأی، افراط و تفریط در قلمروی قرآن و توجه نکردن به غایت و هدف قرآن، جلوگیری کند؛ همچنان که تبیین بایسته این مهم به لحاظ غایت‌شناسی رسالت و جامعیت قرآن، نقطه‌عطفی در بهره‌گیری از معارف قرآن و تعریف شایسته آن در جهان معاصر خواهد بود.

واژگان کلیدی: جامعیت قرآن؛ قلمروی قرآن؛ رسالت قرآن؛ مطالعات میان‌رشته‌ای.

* استادیار، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران.

۱. مقدمه

جامعیت قرآن یکی از مسائلی است که اندیشمندان اسلامی پیرامون آن آرا و نظرات متعددی ارائه نموده‌اند؛ برخی از این اندیشمندان بر این باورند که قرآن جامعیت مطلق در تمامی علوم را دارد به این معنا که می‌توان از قرآن همه علوم انسانی و تجربی را استخراج نمود؛ جامعیت مطلق در این دیدگاه به معنای مطلق علوم است.^۱ برخی دیگر از اندیشمندان و مفسران بر این باورند که قرآن در امور هدایتی جامعیت دارد و رسالت قرآن نیز همین‌گونه است و این جامعیت علوم تجربی و غیره را دربر نمی‌گیرد؛ منتها این اندیشمندان بر این باورند که این جامعیت بالواسطه است، یعنی به وسیله سنت نبوی این جامعیت شکل می‌گیرد.^۲ دسته سوم بر این باورند که قرآن در حیطه امور اخروی جامعیت دارد و نسبت به امور دنیوی و مسائل مرتبط با دنیای انسان‌ها جامعیت ندارد؛ از این دیدگاه با عنوان جامعیت حداقلی یاد می‌شود.^۳

تمامی این دیدگاه‌ها با چالش‌های جدی روبه‌رو هستند که نقد آن پژوهشی دیگر می‌طلبد؛ اما به‌طور اجمال باید گفت این دیدگاه‌ها مناسب با ساختار و بیان قرآن نیست؛ یعنی ساختار و بیان قرآن، معارض با این دیدگاه‌ها و نظریات است؛ بدین جهت که اولاً، قرآن رسالت خود را هدایت انسان‌ها بیان می‌کند به همین جهت باید در این زمینه جامعیت داشته باشد. ساختار قرآن نیز بر این مطلب دلالت دارد که مجموعه آیات آن در حیطه هدایتی نازل گشته‌اند؛ اگر هم به مسائل علوم تجربی اشاره شده است، در راستای همین هدف هدایتی قرآن بوده است. ثانیاً، قرآن به‌طور مستقل جامعیت دارد و جامعیت آن ذاتی است و بدون نیاز به سنت نبوی به نیازهای هدایتی انسان پاسخ می‌گوید که بر این اساس خود سنت نبوی نیز برگرفته از قرآن است که این مفاهیم قرآن در ظاهر و بطن آن متجلی است که بطن آن را پیامبر و معصومین استخراج می‌کنند و در قالب سخنان خود برای مردم بیان می‌کنند. ثالثاً، ساختار قرآن جامعیت حداقلی را رد می‌کند؛ به این معنا که با مراجعه به خود قرآن آیات فراوانی یافت می‌شود که به زندگی دنیوی انسان و سعادت و کمال آن پرداخته‌اند؛ بنابراین اختصاص قرآن به

۱. سعید بن منصور، سنن سعید بن منصور، جلد ۱ (ریاض: دارالعصیمی، ۱۴۱۴ ه.ق.)، ۷؛ طنطاوی بن جوهری، الجواهر فی تفسیر القرآن، جلد ۱ (نجف: المطبعة الطلیعه، ۱۳۷۶)، ۳؛ و بدرالدین زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، جلد ۲ (بیروت: دارالفکر، ۲۰۰۱ م)، ۱۸۲.

۲. محمد بن حسن طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، جلد ۶ (بیروت: دار احیاء التراث العربی، [بی‌تا])، ۴۱۸؛ و محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، جلد ۱۲ (قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ ه.ق.)، ۳۲۵.

۳. سروش عبدالکریم، فربه‌تر از ایدئولوژی (تهران: انتشارات صراط، ۱۳۷۰)، ۴۸؛ و محمد عزه دروزه، التفسیر الحدیث، جلد ۶ (قاهره: دارالکتب العربیه، ۱۳۸۳ ه.ق.)، ۹۱.

امور اخروی برخلاف ساختار و محتوای قرآن است. جامعیت قرآن ارتباط متقابلی با مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن دارد، به عبارت دیگر محدوده جامعیت قرآن و قلمروی آن امکان بررسی مطالعات میان‌رشته‌ای را فراهم می‌نماید. توجه به مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم به‌طور عام و رابطه قرآن و علوم تجربی به‌طور خاص در بین متقدمان و متأخران مطرح بوده است. در میان متقدمان توجه به این مطالعات بیشتر به‌خاطر معرفی قرآن و در بین متأخران بیشتر به جهت دفاع از قرآن و حامیان آن صورت گرفته است؛ تا از یک‌سو نشان دهند نه‌تنها آیات قرآن با علوم جدید در تعارض نیست، بلکه همخوان و سازگار هستند و علاوه بر این از یافته‌های علمی می‌توان از اعجاز قرآن رمزگشایی کرد و از سویی دیگر از خودباختگی مسلمین (به‌ویژه جوانان) در برابر پیشرفت‌های علوم در جهان غرب بکاهند.^۴

حساسیت و اهمیت ارتباط مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم با جامعیت و قلمروی آن، اینگونه تبیین می‌شوند که اساس مطالعات میان‌رشته‌ای، محتوای قرآن است؛ به عبارت دیگر معارف و علوم قرآن کریم بیان داشته، خط‌مشی مطالعات میان‌رشته‌ای است. تا مصادیق معارفی قرآن مشخص نشود، مطالعات میان‌رشته‌ای معنا پیدا نمی‌کند؛ در مطالعات میان‌رشته‌ای، قرآن کریم اصل و مبنا و دیگر علوم چه علوم انسانی و چه تجربی، جنبی و فرعی هستند. بنابراین، توجه به جامعیت و قلمروی قرآن و محتوای معارفی آن به‌منزله مبنا می‌باشد. اینک هر علمی را مرتبط با قرآن تلقی نمود و در این زمینه مطالبی را به‌صورت تطبیقی بیان داشت آسیب اساسی است که بی‌توجهی به جامعیت و قلمروی قرآن دلیل اصلی آن می‌باشد. قرآن در راستای هدف هدایتی خود به علوم و معارف نقلی و تجربی اشاراتی داشته است که مطالعات میان‌رشته‌ای در این مباحث مطلوب می‌باشد.

در عصر حاضر دو عامل مهم در تغییر نگرش به قرآن و مطالعات میان‌رشته‌ای تأثیر مهمی داشت. اول اینکه با رشد علم و تکنولوژی و مباحث علوم تجربی، علوم انسانی نیز تحت تأثیر این فرایند قرار گرفت؛ به این صورت که برخی اندیشمندان خواستند همگام با علوم تجربی، برای برخی شاخه‌های علوم انسانی نیز توجیه علمی و تجربی قرار دهند و این رویکرد در نگاه اندیشمندان و مفسران معاصر به قرآن نیز شکل گرفت تا جایی که سعی در نشان دادن قرآن در جایگاه یک کتاب علمی و تجربی داشتند.^۵ رویکرد دوم شکل‌گیری الحاد و دین‌ستیزی در

۴. فتح‌الله نجارزادگان، رهیافتی به مکاتب تفسیری (قم: انتشارات دانشکده اصول‌الدین، ۱۳۸۷)، ۱۸۰.

۵. نوفل، القرآن الکریم و العلم الحدیث (بیروت: دارالکتب العربی، ۱۳۹۳ه.ق)، ۱۲۶.

قرون اخیر بود که این عامل هم متأثر از رشد علم و تکنولوژی بود که برخی برای دین‌کارایی مفیدی در پیشرفت انسان قائل نبودند و همین عامل باعث شد که الحاد و بی‌دینی به وجود آید، به همین جهت برخی اندیشمندان معاصر در جهت توجیه علمی دین و اثبات قرآن، به تفسیر علمی قرآن پرداختند و بر این باور بودند که تبیین اعجاز علمی قرآن عاملی در تبلیغ دین اسلام و همچنین مقابله با الحاد و تثبیت ایمان در دل‌ها است.^۶ این دو عامل در شرایط فعلی نیز می‌تواند به‌عنوان آسیب و چالش در مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن مطرح گردد و با رشد نظریه‌های علمی، تطبیق این نظریات بر قرآن، بیشتر شود. از سوی دیگر در تفسیر قرآن نیز مفسران با روش‌ها و مبانی مختلف به تفسیر قرآن می‌پردازند که برخی از این روش‌ها در رابطه با مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن است؛ بدین صورت که در تفسیر آیات قرآن بعضاً از دانش‌هایی بهره می‌گیرند که مراد و مفهوم آیه را روشن‌تر نمایند که این بهره‌گیری، نمودی از مطالعات میان‌رشته‌ای در تفسیر قرآن است؛ چه در گذشته و چه در عصر حاضر مفسران در تفسیر قرآن بی‌ارتباط و منفعل نسبت به دانش‌های زمان خود نبوده‌اند و در تفسیر از این دانش‌ها بهره گرفته‌اند و حتی برخی مفسران بیشتر با رویکرد علمی و متأثر از پیشرفت‌های علمی عصر حاضر به تفسیر قرآن پرداخته‌اند. این مطلب به‌وضوح نشان می‌دهد که مقوله تفسیر قرآن بی‌ارتباط با مطالعات میان‌رشته‌ای نیست، زیرا در قرآن آیاتی وجود داد که به برخی دانش‌های تجربی یا علوم انسانی اشاره نموده است و مفسر ناگزیر باید برای فهم این آیات به علوم مرتبط متمسک شود. بدین جهت، لازم و ضروری است که چهارچوب بحث و پژوهش در حوزه مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن مشخص گردد و آسیب‌ها و چالش‌های مهم مورد واکاوی قرار گیرد تا تفسیر قرآن و پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن، از این آسیب‌ها در امان باشد و مصداق تفسیر به رأی تلقی نگردد. بنابراین، تبیین جامعیت قرآن و قلمروی آن به پیشبرد و پیشرفت مطالعات میان‌رشته‌ای کمک می‌نماید. در این باره پژوهش‌هایی نگاشته شده است که از جنبه‌های متعدد به این موضوع نگریده‌اند که برخی از این پژوهش‌ها موردی^۷ و برخی به‌صورت دیدگاهی در ذیل تفسیر آیات مرتبط بیان شده است.^۸ برخی پژوهش‌ها نیز با محوریت مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن نگاشته شده‌اند که هرکدام از زاویه‌ای به اهمیت مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم پرداخته‌اند؛ گونه‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم،^۹

۶. نوفل، القرآن الکریم و العلم الحدیث، ۹.

۷. علی شفیعی، پژوهشی در مورد قلمرو انتظار از قرآن (تهران: دانشنامه موضوعی قرآن، ۱۳۹۲).

۸. طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۲: ۳۲۵.

۹. قاسم درزی، احدفرازم قراملکی و منصور پهلوان «گونه‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم»، مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۵، شماره ۴ (۱۳۹۲ش): ۷۳-۱۰۲.

روش‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای در تفسیر قرآن،^{۱۰} مبانی معرفت‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن،^{۱۱} الزامات روش‌شناختی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم^{۱۲} و ساز و کار (فرایند و روش‌شناسی) پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم،^{۱۳} از جمله پژوهش‌هایی هستند که در این باره نگاشته شده‌اند. پژوهش حاضر فرای پژوهش‌های سابق، ارتباط مبنایی جامعیت و قلمروی قرآن با مطالعات میان‌رشته‌ای را با رویکرد توصیفی تحلیلی مورد مذاقه و بررسی قرار داده و در این باره ضمن بررسی این ارتباط، آسیب‌ها و چالش‌های مهم در این باره را بیان داشته است که با این محور و رویکرد، پژوهشی صورت نگرفته است.

۲. چیستی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن

مطالعات میان‌رشته‌ای یکی از مباحث مهمی است که مورد توجه اندیشمندان علوم مختلف قرار گرفته است. هرچند در گذشته به‌طور اجمالی و سطحی مطالعات میان‌رشته‌ای مطرح بوده؛ اما این مهم در عصر حاضر تخصصی‌تر مورد کنکاش و بررسی قرار گرفته است. مطالعات میان‌رشته‌ای برآیند پیچیدگی مسائل و غیرخطی بودن روابط و مناسبات اجتماعی میان حوزه‌های مختلف معرفت است که شناخت آنها را از طریق روش‌های رشته‌ای ناممکن می‌سازد.^{۱۴}

مطالعات میان‌رشته‌ای، کثرت‌گرایی روش‌شناختی مبتنی بر گفت‌وگو چالش مؤثر بین گستره‌ها در تحلیل مسئله‌ای واحد است، به دیگر سخن شناخت یک پدیدار در پرتو گفت‌وگوی مؤثر بین رهیافت‌های دانش‌های مختلف است.^{۱۵}

برخی لزوم مطالعات میان‌رشته‌ای را پیچیدگی و گستردگی موضوعاتی می‌دانند که نمی‌توان تک‌رشته‌ای بدان‌ها پرداخت به همین جهت مطالعات میان‌رشته‌ای برای پاسخ‌دهی و

۱۰. محمدعلی رضایی اصفهانی، «روش‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای در تفسیر قرآن»، *اندیشه نوین اسلامی*، شماره ۳۲ (۱۳۸۸ش): ۱۱۵-۱۳۰.

۱۱. زیبا فروزش، «مبانی معرفت‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن»، *پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم* ۸، شماره اول (۱۳۹۶ش): ۶۷-۸۴.

۱۲. قاسم درزی، احمد پاکتچی و احد فرامز قراملکی «الزامات روش‌شناختی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم»، *مطالعات قرآن و حدیث* ۱۰، شماره ۱ (۱۳۹۵ش): ۳۵-۷۱.

۱۳. احمد آکوچکیان و رضوانه دستجانی، «ساز و کار (فرایند و روش‌شناسی) پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم»، *پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم* ۹، شماره اول (۱۳۹۷ش): ۸۳-۱۰۶.

۱۴. علی طاسکوه خورسندی، *گفت‌مان میان‌رشته‌ای دانش* (تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۸۷)، ۲۲۹.

۱۵. احد فرامز قراملکی، *روش‌شناسی مطالعات دینی* (مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۰)، ۳۳۴.

حل مسئله اینگونه موضوعات مورد توجه قرار می‌گیرد.^{۱۶}

در مطالعات میان‌رشته‌ای با بررسی دو علم مختلف اشتراکات آن علوم از یک سو و فهم جدیدی از گستره مفاهیم این علوم از سویی دیگر بیان می‌شوند. مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم نیز زیرشاخه‌ای از مطالعات میان‌رشته‌ای است که به بررسی رابطه قرآن و علوم مختلف می‌پردازد. مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم از دیرباز مورد توجه اندیشمندان اسلامی بوده است. بنیادهای این‌گونه مطالعات، مبنای قرآنی و روایی دارد؛ به بیانی در آیات قرآن و روایات معصومین (ع) به مبحث جامعیت قرآن اشاره می‌کند که محدود و مصادیق علوم مورد توجه قرآن را نشان می‌دهد؛ که این مطلب ارتباط مهمی با مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن دارد. در زمان صحابه بحث مطالعات میان‌رشته‌ای با محوریت قرآن کریم مورد بررسی قرار گرفته است. ابن مسعود از مفسران صحابی درباره علوم موجود در قرآن می‌گوید: «من اراد العلم فعليه بالقرآن فان فيه خبر الاولين و الاخرين»^{۱۷} یعنی هرکس علم اولین و آخرین را می‌خواهد پس به قرآن مراجعه کند؛ که از این کلام به نوعی جامعیت مطلق قرآن استنباط می‌شود. در اعصار مختلف اندیشمندان اسلامی هرکدام به بررسی رابطه قرآن و علوم مختلف پرداخته‌اند.^{۱۸} در عصر حاضر، مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم به صورت تخصصی تر مورد بررسی قرار گرفته است. در مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم غالباً از شیوه مطالعات میان‌رشته‌ای روشی استفاده می‌شوند که در آن قرآن محور و اصلیت موضوع را تشکیل می‌دهد. در این روش یک رشته به‌منزله رشته مبنا در نظر گرفته می‌شوند و رشته دیگر نقش خادم و وسیله را برای رشته مبنا و حل مسئله آن بازی می‌کند.^{۱۹} در مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن از دو جنبه به موضوع پرداخته می‌شوند؛ در ابتدا استخراج معارف قرآن در رابطه با علوم و در ادامه استخدام معارف دیگر در رابطه با قرآن؛ ارتباط مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم با جامعیت قرآن و قلمروی آن، اینگونه بیان می‌شوند که تا محدوده جامعیت قرآن و شمول گستردگی معارف آن مشخص نشود؛ رابطه آن با علوم دیگر را نمی‌توان مورد بررسی قرار داد؛ به بیان دیگر ابتدا باید مشخص شود که در قرآن به معارف چه علوم اشاره شده

16. Klein, J.T and Newell, W. "Advancing interdisciplinary studies", In *Handbook of the Undergraduate curriculum: A comprehensive guide to purposes, practices, and changes*, ed. J.Gaff and J.Ratcliffe (San Francisco: Jossey-Bass, 1997), 393-415.

۱۷. سعید بن منصور، سنن سعید بن منصور، ۱: ۷.

۱۸. جلال‌الدین سیوطی، *الاتقان فی علوم القرآن*، جلد ۲ (بیروت: دارالمعرفه، [بی‌تا])، ۱۶۴؛ و زرکشی، *البرهان فی علوم القرآن*، جلد ۲ (بیروت: دارالفکر، ۲۰۰۱م)، ۱۸۲.

۱۹. احمد پاکتچی، روش تحقیق تخصصی، جلد ۱ (تهران: انتشارات انجمن علمی امام صادق (ع)، ۱۳۹۰)، ۲۷۵-۳۷۸.

است یا قرآن به مطالب و مباحث کدام علوم ناظر است؛ آنگاه رابطه قرآن با آن علوم بررسی شود. در این باره تبیین یک مسئله به‌مثابه مینا و اساس کار، حائز اهمیت است و آن تمایز میان جامعیت و قلمروی قرآن است. میان جامعیت قرآن و قلمرو و شمول آن، تفاوت مهم وجود دارد. جامعیت قرآن به معنای تام بودن معارف قرآن در یک حیطه مشخص است، ولی شمول و قلمروی آن به معنای گستره اطلاعات و معارف در قرآن است. برای نمونه قرآن در بیان امور هدایتی جامع است، یعنی نقص و کمبودی در این زمینه برای قرآن وجود ندارد و هر آنچه انسان در امور هدایتی به آن نیاز دارد را یا مستقیم یا باواسطه بیان داشته است؛ اما شمول و گستره آن فقط مباحث هدایتی نیست، بلکه مباحث و مسائل دیگر نیز در قرآن بیان شده است. برای تبیین بیشتر مثالی مطرح می‌شود؛ مثلاً، وقتی می‌گوییم این کتابخانه در حوزه تفسیر قرآن جامع هست، یعنی هر کتابی که در رابطه با تفسیر قرآن به آن نیاز داشته باشیم، در آن موجود است و هیچ نقص و کمبودی در این زمینه نیست؛ اما قلمرو همین کتابخانه ممکن است موضوعات دیگر را نیز در بر داشته باشد؛ مثلاً کتاب‌های تاریخی و علوم قرآن نیز موجود باشد. اما این کتابخانه در حوزه تاریخ و علوم قرآن جامع نیست، به این صورت که هر کتابی که لازم باشد در این حیطه‌ها وجود داشته باشد، اما این کتاب‌ها می‌تواند در راستای هدف اصلی کتابخانه، یعنی تفسیر قرآن باشند. در رابطه با قرآن نیز همین مسئله مطرح است؛ قرآن در راستای رسالت خود، یعنی هدایت انسان‌ها جامعیت دارد و در این باره هیچ نقص و کمبودی وجود ندارد، اما در جهت تحقق همین هدف اصلی یعنی هدایت، از راه‌های مختلفی بهره برده است که این موارد، مباحث علوم طبیعی و انسانی را شامل می‌شود، این مسائل که قرآن در راستای هدف اصلی خود از آنها بهره گرفته است، قلمروی قرآن محسوب می‌شوند. بنابراین، فهم جامعیت قرآن و محدوده آن یکی از مبانی مهم در مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم است که اندیشمندان این حوزه باید به آن توجه نمایند.

۳. مفهوم‌شناسی جامعیت قرآن

واژه جامعیت از ریشه «جَمَعَ» مصدر ثلاثی مجرد است. بیشتر واژه‌پژوهان لفظ «جمع» را در لغت به معنای گردآوری امور جدا بر محور امری مشترک، پیوند اجزای یک چیز، گردآوردن و گردآورنده و فراگیرنده معنا نموده‌اند.^{۲۰}

۲۰. احمد ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، جلد ۱ (قسم: دارالکتب العلمیه، بی‌تا)، ۴۷۶؛ و حسین بن محمد راغب المفردات فی غریب القرآن (بیروت: انتشارات دارالقلم، ۱۴۱۲ ه.ق.)، ۲۰۱.

درباره جامعیت قرآن آیاتی وجود دارد که به این مهم اشاره دارند، از جمله: «لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةً لِأُولِي الْأَلْبَابِ مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَىٰ وَلَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ»؛^{۲۱} «وَيَوْمَ نَبِّئُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَجُنَّتْ بِكَ شَهِيدًا عَلَىٰ هَؤُلَاءِ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ»^{۲۲} درباره اصطلاح جامعیت و واژگان مرتبط با آن، در دعای عرفه امام حسین، عبارت «الكتاب الجامع» به کار رفته است: «وَمُنْزَلِ الْمَنَافِعِ وَالْكِتَابِ الْجَامِعِ بِالْتَوَرِّ السَّاطِعِ وَهُوَ لِلدَّعَوَاتِ سَامِعٌ»^{۲۳} در روایتی از امام رضا (ع) در وصف قرآن واژه جمیع آمده است: «جَهْلُ الْقَوْمِ وَخُدُوعُوا عَنْ أَدْيَانِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَمْ يَقْبِضْ نَبِيَّهُ حَتَّىٰ أَكْمَلَ لَهُ الدِّينَ وَ أَنْزَلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنَ فِيهِ تَفْصِيلُ كُلِّ شَيْءٍ بَيْنَ فِيهِ الْحَلَالِ وَالْحَرَامِ وَالْخُدُودِ وَالْأَحْكَامِ وَ جَمِيعَ مَا يَحْتَاجُ النَّاسُ إِلَيْهِ كَمَا...»^{۲۴} روایات زیادی از معصومین (ع) نقل شده که دلالت بر جامعیت قرآن کریم دارند؛ این روایات مصادیق جامعیت را در امور دین مطلق بیان می‌دارند، به گونه‌ای که تمام معارف و احکام از قرآن قابل استخراج است و جمیع آنچه انسان در امور دین و دنیا به آن نیاز دارد در قرآن بیان شده است. امام صادق (ع) قرآن را کتابی جامع بیان می‌کند که دربرگیرنده تمام نیازهای هدایتی انسان است: «إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَىٰ أَنْزَلَ فِي الْقُرْآنِ تِبْيَانًا كُلِّ شَيْءٍ حَتَّىٰ وَاللَّهِ مَا تَرَكَ اللَّهُ شَيْئًا يَحْتَاجُ إِلَيْهِ الْعِبَادُ حَتَّىٰ لَا يَسْتَطِيعَ عَبْدٌ يَقُولُ لَوْ كَانَ هَذَا أَنْزَلَ فِي الْقُرْآنِ - إِلَّا وَ قَدْ أَنْزَلَهُ اللَّهُ فِيهِ».^{۲۵}

برخی دیگر از روایات دایره مصادیق جامعیت قرآن را علاوه بر امور دین بر خبر آسمان و زمین نیز بیان نموده‌اند: «عَنْ عَبْدِ الْأَعْلَىٰ بْنِ أَغْيَيْنَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع يَقُولُ قَدْ وَكَلَنِي رَسُولُ اللَّهِ ص وَ أَنَا أَعْلَمُ كِتَابَ اللَّهِ وَ فِيهِ بَدَأَ الْخَلْقَ وَ مَا هُوَ كَائِنٌ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَ فِيهِ خَبَرُ السَّمَاءِ وَ خَبَرُ الْأَرْضِ وَ خَبَرُ الْجَنَّةِ وَ خَبَرُ النَّارِ وَ خَبَرُ مَا كَانَ وَ خَبَرُ مَا هُوَ كَائِنٌ أَعْلَمُ ذَلِكَ كَمَا أَنْظَرُ إِلَىٰ كَفَىٰ إِنَّ اللَّهَ يَقُولُ فِيهِ تِبْيَانًا كُلِّ شَيْءٍ».^{۲۶}

برخی روایات نیز علاوه بر تصریح جامعیت قرآن، این جامعیت مطلق را برای مخاطبان خاص، یعنی اهل بیت (ع) بیان می‌دارند؛ امام علی (ع) در این باره می‌فرماید: «ذَلِكَ الْقُرْآنُ

۲۱. یوسف، آیه ۱۱۱.

۲۲. نحل، آیه ۸۹.

۲۳. علی بن موسی ابن طاووس، اقبال الاعمال، جلد ۲ (قم: مکتبه الاعلام الاسلامی، ۱۴۱۴ه.ق)، ۷۴.

۲۴. محمد صدوق، امالی، چاپ پنجم (بیروت: انتشارات اعلمی، ۱۴۰۰ه.ق)، ۶۷۵.

۲۵. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، جلد ۱ (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲)، ۶۰.

۲۶. کلینی، الکافی، ۱، ۶۰.

فَأَسْتَنْطِشُوهُ وَ لَنْ يُنطِقَ وَ لَكِنَّ أُخْبِرُكُمْ عَنْهُ أَلَا إِنَّ فِيهِ عِلْمَ مَا يَأْتِي وَ الْحَدِيثَ عَنِ الْمَاضِي وَ دَوَاءَ دَائِكُمْ وَ نَظْمَ مَا بَيْنَكُمْ»؛^{۲۷} امام صادق (ع) ضمن تبیین اشمثال قرآن، این اشمثال مطلق را برای اهل بیت (ع) بیان می‌دارد؛ آنجا که می‌فرماید: «كُتَابُ اللَّهِ فِيهِ نَبَأُ مَا قَبْلَكُمْ وَ خَبْرُ مَا بَعْدَكُمْ وَ فَضْلُ مَا بَيْنَكُمْ وَ نَحْوُ نَعْلَمُهُ».^{۲۸} آنچه از آیات قرآن برمی‌آید قید «لکل شی» مصادیق متعددی دارد حتی الامکان می‌توان این مطلب را از مجموع آیات قرآن و روایات معصومین (ع) برداشت نمود که تمام آنچه انسان در امور دین و دنیا به آن نیاز دارد در قرآن بیان شده است. مجموع آیات و روایات جامعیت قرآن را در امور دین و حتی اشمثال آن به مباحث دیگر را بیان می‌دارند. نکته مهم اینکه روایات از یک سو جامعیت مطلق قرآن در امور هدایتی را بیان می‌دارند و از سوی دیگر با مخاطب‌شناسی این جامعیت، فهم جامع و مطلق آن را ویژه معصومین (ع) بیان می‌کنند که البته دیگران نیز با واسطه از این معارف بهره‌مند می‌شوند. علاوه بر این قلمروی قرآن بر معارف دیگر نیز اشمثال دارد که این معارف نیز در راستای همان هدف هدایتی قرآن بیان شده‌اند. تحلیل و بررسی آیات^{۲۹} و روایات^{۳۰} این مطلب را بیان می‌دارند که قرآن کتابی است که در امور هدایتی از جامعیت برخوردار است به این معنا که هیچ مطلبی در حیطه امور هدایتی انسان‌ها نیست مگر اینکه قرآن آن را بیان داشته است. نکته مهم اینکه مراد از امور هدایتی صرف بیان امور عبادی و مناسک نیست، بلکه بیان هر چیزی است که در سعادت دنیوی و اخروی انسان‌ها مؤثر است؛ به این صورت دایره مصادیق جامعیت قرآن در امور هدایتی با تمام موارد تأثیرگذار در هدایت انسان مرتبط است. بنابراین، رسالت اصلی قرآن هدایت است و در این زمینه باید جامع باشد؛ هدایت قرآن تمام جنبه‌های زندگی انسان را در برمی‌گیرد. آیا می‌توان گفت قرآن در ارتباط با زندگی دنیوی انسان‌ها و چگونگی آن بی‌برنامه باشد و فقط ترسیم‌کننده مناسک عبادی و امور اخروی باشد؟

مطلب دیگر اینکه آیا در قرآن تنها امور هدایتی بیان شده است؟ در پاسخ باید این نکته را بیان داشت که هرچند قرآن کتاب هدایت است و رسالت آن نیز امور هدایتی است، به مسائل دیگر نیز در راستای همین هدایت پرداخته است. امور غیبی، تاریخی، تجربی و موارد دیگر در قرآن بیان شده است که تمام این‌ها برای تذکار انسان‌ها و جهت هدایت است نه اینکه هدف

۲۷. سید رضی، نهج البلاغه (قم: انتشارات هجرت، ۱۴۱۴. ق)، خطبه ۱۵۸.

۲۸. عبد علی بن جمعه عروسی حویزی، تفسیر نور الثقلین، جلد ۱ (قم: انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۵. ق)، ۷۵.

۲۹. یوسف، آیه ۱۱۱؛ و نحل، آیه ۸۹.

۳۰. صدوق، آمالی، ۶۷۵؛ و کلینی، الکافی، ۱، ۱۶۰.

قرآن پرداختن به این امور باشد. بنابراین، قرآن کریم در پرداختن به امور هدایتی جامع است،^{۳۱} ولی اشمال آن اکتفا به امور هدایتی نیست، بلکه از علوم دیگر نیز پرده برداشته که هدف از بیان آنها در راستای هدایت انسان‌ها است. در قرآن کریم^{۳۲} به مسائل علوم طبیعی و تجربی، اشاراتی شده است و با بیان این مطالب، هدایت انسان غایت خداوند بوده است. پس جامعیت قرآن و قلمرو و شمول آن دو مطلب جداگانه است. قرآن در امور هدایتی از جامعیت مطلق برخوردار است و علاوه بر این به مباحث علوم دیگر نیز اشاره کرده است که این در قلمرو و شمول گستردگی قرآن قرار می‌گیرد نه جامعیت آن؛ یعنی نمی‌توان بیان نمود قرآن در علوم انسانی و علوم تجربی یا علوم دیگر از جامعیت مطلق برخوردار است؛ چراکه هدف خداوند از نزول قرآن این نبوده است. با این بیان افراط و تفریط‌ها از قرآن رخت برمی‌بندند و ضمن حفظ هدف اصلی قرآن، اعجاز (معنوی و علمی) آن نیز در پرتو قلمروی آن اثبات می‌شوند.

درباره مفهوم جامعیت قرآن تعاریف متفاوتی بیان شده است که هر یک از جنبه‌ای به این مفهوم پرداخته‌اند.^{۳۳}

به نظر نگارنده میان جامعیت قرآن و قلمروی معارف آن تفاوت وجود دارد؛ قرآن در جایگاه آخرین کتاب آسمانی همه آن چیزی را بیان کرده است که بشر در راه سعادت دنیوی و اخروی به آن نیازمند است که این به معنای جامعیت قرآن است؛ علاوه بر این در راستای همین اصل هدایتی و سعادت انسان به مباحث دیگری نیز اشاره کرده که این مباحث یا مرتبط با علوم انسانی (غیر تجربی) یا مرتبط با علوم تجربی هستند. بنابراین، قرآن در بیان امور هدایتی و سعادت دنیوی و اخروی انسان از جامعیت مطلق برخوردار است و علاوه بر این، بر معارف دیگری نیز در راستای همان هدف اصلی اشمال دارد.

۴. آسیب‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای در ارتباط با جامعیت قرآن

همانطور که بیان شد جامعیت و قلمروی قرآن ارتباط مهمی با مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن

۳۱. البته باید توجه داشت جامعیت مطلق قرآن در امور هدایتی ویژه معصومین (ع) است آیات قرآن (عنکبوت، آیه ۴۹؛ واقعه، آیه ۷۷-۸۰؛ آل عمران، آیه ۷؛ نحل، آیه ۴۳؛ و رعد، آیه ۴۳) و روایات متعدد و قطعی الصدور بر این مطلب گواه هستند. اختصاص جامعیت مطلق قرآن به معصومین (ع) به این معنا نیست که دیگر انسان‌ها از معارف قرآن بی‌بهره‌اند، بلکه بدان معناست که فهم ظاهر و بطن، تفسیر و تأویل قرآن در معنای تام ویژه معصومین (ع) است و دیگر انسان‌ها به مراتب فهم و مرتبه خود با واسطه از این معارف بهره‌مند می‌شوند.

۳۲. حجر، آیه ۲۲؛ فصلت، آیه ۱۱؛ ذاریات، آیه ۴۷؛ یس، آیه ۳۸؛ و نمل، آیه ۸۸.

۳۳. زرکشی، *البرهان فی علوم القرآن*، ۱: ۲۸؛ ناصر مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، جلد ۱۱ (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴)، ۳۶۲-۳۶۰؛ و رضا مؤدب، *مبانی تفسیر قرآن* (قم: انتشارات دانشگاه قم، ۱۳۸۶)، ۲۳۳.

دارد، چراکه تا دایره گسترده‌ی علوم و معارف قرآن مشخص نشود نمی‌توان رابطه آن را با علوم دیگر بررسی کرد؛ در این میان در ارتباط با این مسئله آسیب‌هایی فراروی اندیشمندان مطالعات میان‌رشته‌ای است که توجه به آنها ضروری می‌باشد؛ از جمله:

۱-۴. افراط و تفریط در جامعیت و قلمروی قرآن

از مهم‌ترین آسیب‌های مطالعات میان‌رشته‌ای و جامعیت، افراط و تفریط در این باره است. برخی دایره گسترده‌ی علوم و معارف قرآن را تمام علوم بیان نموده‌اند و در این باره از هدف اصلی قرآن غافل شده‌اند و سعی نموده‌اند قرآن را کتاب علمی نشان دهند.^{۳۴} برخی تا آنجا پیش رفته که قرآن را مشتمل بر تمامی علوم می‌دانند^{۳۵} و حتی برخی دیگر از این فراتر رفته و قرآن را مشتمل بر علوم می‌دانند که بشر هنوز کشف نکرده است.^{۳۶} این تفسیر از مطالعات میان‌رشته‌ای مورد قبول نبوده و حالت تطبیقی از نوع تفسیر به رأی خواهد بود. برخی دیگر معارف قرآن را اخروی بیان نموده و گستره مفاهیم قرآن را به حداقل رسانده‌اند.^{۳۷} این تفسیر از مطالعات میان‌رشته‌ای و جامعیت صحیح نموده و خود سبک و سیاق قرآن و معارف آن این دیدگاه را رد می‌نماید. بنابراین، در حوزه مطالعات میان‌رشته‌ای باید تلاش نمود که از آفت افراط و تفریط درباره جامعیت قرآن (در مسائل غیر هدایتی) پرهیز نمود و در ضمن حفاظت از رسالت و هدف قرآن به معارف قرآن در رابطه با دیگر علوم نیز اشاره نمود.

۲-۴. آسیب‌شناسی استخدام علوم در رابطه با قرآن

در مطالعات میان‌رشته‌ای از دو جهت معارف دیگر علوم در رابطه با قرآن بررسی می‌شوند، از یک جهت برای ضمیر شدن مفهوم آیه یا تفسیر آن، از جهت دیگر در رابطه با قرآن و آن علم در یک موضوع واحد که قرآن در آن مورد چه بیان نموده است. در حوزه استخدام علوم دیگر چه برای تفسیر آیات و چه برای رابطه آنها با قرآن، باید تمام تلاش صورت گیرد که از علمی استفاده شود که اولاً، قطعی و اثبات شده باشند به گونه‌ای که در قطعیت آنها تردیدی وجود نداشته باشد؛ ثانیاً، این علوم با آیات مورد نظر قرآن ارتباط داشته باشند. در این میان ممکن

۳۴. نوفل، القرآن الکریم و العلم الحدیث، ۱۲۶؛ سعید بن منصور، سنن سعید بن منصور، ۱: ۷.

۳۵. ابو حامد محمد غزالی، احیاء علوم الدین، جلد ۱ (بیروت: دار الجیل، [بی‌تا])، ۳۸۴-۳۸۳؛ و صدرالدین شیرازی، مفاتیح الغیب (تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۳)، ۱۶۰.

۳۶. یعقوب جعفری، تفسیر کوثر، جلد ۶ (قم: انتشارات هجرت، [بی‌تا])، ۱۹۴.

۳۷. علی عبدالرزاق، الاسلام و اصول الحکم، جلد ۶ (قاهره: الهیئه المعریه العامه الکتاب، [بی‌تا])، ۱۵۹؛ و عبدالکریم، فربه‌تر از ایندولوژی، ۴۸.

است هر علمی را به آیات قرآن تطبیق شود بدون دلیل و قرینه، علامه طباطبایی در استخدام علوم و تطبیق نابه‌جای آن با آیات قرآن می‌نویسد: «انما الکلام فی انّ ما آورده علی مسالک السلف من المفسرین ان ذلک تطبیقا و لیس بتفسیر، وارد بعینه علی طریقتهم فی التفسیر».^{۳۸} ایشان نمودهایی از تفسیر علمی (در حیطة استخدام و ارتباط با آیات) تطبیق تلقی می‌کند، نه تفسیر و این روش را رد می‌نماید.^{۳۹}

مثلاً، یکی از مباحث قرآن، آسمان‌های هفت‌گانه است که در آیات زیادی به آن اشاره شده است، از جمله:

«هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ».^{۴۰}

«اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا»^{۴۱} مفسران درباره آسمان‌های هفت‌گانه، آرا و نظریات متفاوتی ارائه داده‌اند؛ برخی مفسران با استخدام ناصحیح از علوم، تطبیق اشتباهی انجام داده‌اند. در رابطه با این آیه برخی از مفسران، هفت آسمان را هفت افلاک از افلاک بطلمیوسی بیان نموده‌اند و در اینجا با استخدام اشتباه درباره این آیه، به خطا رفته‌اند.^{۴۲} در صورتی که آسمان‌های هفت‌گانه هیچ ارتباطی با هیئت بطلمیوسی ندارد و ناصحیح بودن نظریه بطلمیوسی با رشد تکنولوژی در قرون اخیر مشخص شد. از سوی دیگر، می‌توان با استفاده از دانش‌های قطعی روز و استخدام صحیح، به تفسیر صحیح آیات قرآن پرداخت؛ برای نمونه، علامه طباطبایی در تفسیر آیه: «وَجَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُوراً وَ جَعَلَ الشَّمْسُ سِرَاجاً»^{۴۳} علت سراج خواندن خورشید را نور ذاتی و فی‌الذات آن بیان می‌کند و علت نور خواندن ماه را نورانیت آن برای اهل زمین و اقتباس نور آن از خورشید بیان می‌کند^{۴۴} که این استخدام علم قطعی ممدوح بوده و می‌تواند در مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن مؤثر باشد؛ یا در

۳۸. طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱: ۸.

۳۹. طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱: ۸.

۴۰. بقره، آیه ۲۹.

۴۱. الطلاق، آیه ۱۲.

۴۲. محمدبن عمر فخرالدین رازی، تفسیر مفاتیح الغیب، جلد ۱ (بیروت: داراحیاء التراث العرب، ۱۴۲۰ هـ.ق.)، ۱۵۶؛ و

محمدجمال الدین قاسمی، محاسن التاویل، جلد ۱۶ (قم: دارالفکر، ۱۳۹۸ هـ.ق.)، ۵۸۷۷.

۴۳. نوح، آیه ۱۶.

۴۴. طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۲۰: ۳۸۲.

آیه: «وَ السَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ»^{۴۵} از نظریه گسترش کهکشان‌ها که در علوم ریاضیات مطرح است،^{۴۶} به‌منزله یک احتمال^{۴۷} در تفسیر آیه بهره می‌گیرد.^{۴۸} بنابراین، در استخدام علوم و معارف در رابطه با قرآن باید نهایت دقت را داشت تا از آفت تطبیق نابه‌جا و استخدام علوم غیرقطعی در امان ماند.

۳-۴. آسیب‌شناسی استخراج معارف قرآن

یکی دیگر از مباحث مهم در رابطه با جامعیت قرآن و مطالعات میان‌رشته‌ای، استخراج مفاهیم قرآن در ارتباط با سایر علوم است. قرآن کتاب هدایت است، اما در راستای همین هدایت به مباحث دیگر نیز اشاره کرده است. استخراج مفاهیم و معارف دیگر علوم (علوم انسانی - علوم تجربی) نیاز به دقت وافر دارد. در این مرحله باید تمام قواعد تفسیر رعایت شود تا استخراج صحیح از معارف قرآن صورت گیرد. توجه به مفاهیم کلمات در عصر نزول، در نظر گرفتن قواعد ادبیات عرب، توجه به قراین و سیاق آیات^{۴۹} استناد به روایات معتبر، از مهم‌ترین قواعد تفسیری هستند که در استخراج مفاهیم آیات و ارتباط دادن آن به مباحث سایر علوم مرتبط باید به آنها توجه شود. در این مرحله نهایت دقت صورت گیرد تا مفهوم آیه درست استنباط شود و ارتباط آن با علوم دیگر تبیین شود. به بیان دیگر در مقوله استخراج آیات قرآن در رابطه با یک موضوع میان‌رشته‌ای، ابتدا باید تفسیر آیه مورد استخراج، روشن شود که معلوم گردد آیا با موضوع مورد نظر در ارتباط هست یا خیر؟ مثلاً، رشیدرضا در تفسیر المنار در تفسیر آیه: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعْضَةَ قَوْمًا فَوْقَهَا»^{۵۰} عبارت «فَوْقَهَا» را به میکروب^{۵۱} تفسیر می‌کند که امکان مشاهده آن با چشم ظاهری نیست و فقط با وسایل پیشرفته همچون تلسکوپ قابل مشاهده هستند.^{۵۲} در صورتی که تطبیق این عبارت به

۴۵. الذاریات، آیه ۴۷.

۴۶. استنقن ویلیام اهاو کینگ، تاریخچه زمان، ترجمه حبیب‌الله دادفرما (تهران: انتشارات کیهان، ۱۳۶۹ش)، ۵۶.

۴۷. ومن المحتمل أن يكون «موسعون» من أوسع في النفقة أي كثرها فيكون المراد توسعه خلق السماء كما تميل إليه الأبحاث الرياضية اليوم.

۴۸. طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۸: ۳۲.

۴۹. علی‌اکبر بابایی و دیگران، روش‌شناسی تفسیر قرآن، چاپ چهارم (قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۷)، ۶۱-۲۵۳.

۵۰. بقره، آیه ۱۰۶.

۵۱. وَالْمُرَادُ بِمَا قَوْلِ الْبَعْضَةِ مَا عَلَاهَا وَفَاقَهَا فِي مَرْتَبَةِ الصَّغَرِ وَمِنْهَا حِنَّةُ النَّسَمِ (الميكروبات) الَّتِي لَا تُرَى إِلَّا بِالنَّظَائِرَاتِ الْمُكْبَّرَةِ (میکروسکوب) وَكَانُوا يَضْرِبُونَ الْمَثَلَ بِمَخِّ التَّمَلَّةِ، وَفِي كَلَامِ بُلْغَانِهِمْ: «أَسْمَعُ مِنْ قُرَادٍ، وَأَطِيشُ مِنْ فَرَّاشَةٍ، وَأَعْرُ مِنْ مَخِّ الْبَعْضَةِ».

۵۲. محمد رشیدبن‌علی‌رضا، تفسیر المنار، جلد ۱ (مصر: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۹۰م)، ۱۹۸.

میکروب نیاز به دلیل معتبر دارد که در اینجا رشیدرضا دلایل معتبر و متقنی ارائه نداده است، بنابراین نمی‌توان بدون دلیل معتبر این استخراج و تطبیق را انجام داد. یا مفهوم کلمه «مَفَاتِحُهُ» در آیه مبارک «إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَى فَبَغَى عَلَيْهِمْ وَآتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ بِالْعُصْبَةِ أُولَى الْقُوَّةِ إِذْ قَالَ لَهُ قَوْمُهُ لَا تَفْرَحْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ»^{۵۳} در معنای آیه تأثیرگذار است؛ برخی مفسران مفاتح را از مفتح به معنای کلید گرفته‌اند^{۵۴} که معنای آیه اینگونه می‌شود که حمل کلیدهای گنجینه‌های قارون دشوار بود. در صورتی که مفاتح جمع «مفتح» (بر وزن مکتب) به معنی محلی است که چیزی را در آن ذخیره می‌کنند، مانند صندوق‌هایی که اموال را در آن نگهداری می‌نمایند. به این ترتیب، مفهوم آیه چنین می‌شود که قارون آنقدر طلا و نقره و اموال گران‌بها و قیمتی داشت که صندوق آنها را گروهی از مردان نیرومند به‌زحمت جابه‌جا می‌کردند.^{۵۵} به همین جهت در استخراج آیات مرتبط با موضوع مورد بحث، باید تمامی مراحل تفسیری رعایت شود تا استخراج درست انجام گیرد که مراحل بعدی پژوهش میان‌رشته‌ای درست صورت گیرد. در مقابل، استفاده صحیح از دانش‌های قطعی و معتبر می‌تواند در تفسیر صحیح آیه با توجه به اکتشافات قطعی و معتبر کمک نماید؛ برای نمونه، برخی مفسران در تفسیر آیه مبارک: «وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الْأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِي وَأَنْهَارًا وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ فِيهَا رِزْقِينَ اثْنَيْنِ يُغْشَى اللَّيْلُ النَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ»^{۵۶} برای تبیین مفهوم «مَدَّ الْأَرْضَ» با توجه به نظریه دانشمندان می‌نویسد: «این احتمال نیز در این جمله وجود دارد که منظور از «مَدَّ الْأَرْضَ» اشاره به همان مطلبی باشد که دانشمندان زمین‌شناسی می‌گویند که تمام زمین در آغاز زیر آب پوشیده بود، سپس آب‌ها در گودال‌ها قرار گرفت و خشکی‌ها تدریجاً از آب سر بر آوردند و روز به روز گسترده شدند تا به‌صورت کنونی درآمدند».^{۵۷} به هر صورت در این تفسیر هرچند به احتمال این نظریه مطرح شده، اما با توجه به اکتشافات امروزی این مسئله درباره این آیه مطرح است که و می‌تواند مورد بررسی قرار گیرد.

۵۳. قصص، آیه ۷۶.

۵۴. سید محمدحسین فضل‌الله، تفسیر من وحی القرآن، جلد ۱۷ (بیروت: دارالملاک لطباعه و النشر، ۱۹۹۱ق)، ۳۳۵.

۵۵. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۶: ۱۵۳.

۵۶. رعد، آیه ۴۳.

۵۷. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۰: ۱۱۳.

۴-۴. آسیب‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای در رابطه با غایت قرآن

یکی دیگر از آسیب‌های جدی که ممکن است در عصر حاضر دامن‌گیر مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن شود، غایت‌شناسی قرآن است. برخی به هر دلایلی به‌جای معرفی قرآن از بعد هدایتی آن سعی در علمی نشان دادن قرآن نموده‌اند؛ مثلاً، طنطاوی بدون توجه به رسالت قرآن و تمایز قائل نشدن میان جامعیت و قلمروی قرآن، سعی در نشان دادن قرآن در جایگاه یک کتاب علمی است، بر همین اساس سعی نموده بسیاری از آیات قرآن را با صبغه علمی تفسیر نماید که بعضاً از غایت قرآن غافل شده و بیشتر به جنبه‌های ظاهری قرآن توجه نموده است و تا آنجا پیش رفته که برخی از امور غیبی، کلامی و اخلاقی قرآن را به شکل مادی تفسیر نماید.^{۵۸} ذهبی در کتاب *التفسیر و المفسرون*، روش طنطاوی را به نقد و چالش می‌کشد و تفسیر وی را دائرةالمعارفی می‌داند که همه چیز در آن است به غیر از تفسیر قرآن و این روش در تفسیر را دور نمودن قرآن از هدف اصلی آن بیان می‌کند که باعث انحراف از تفسیر قرآن می‌شود.^{۵۹} مثلاً، در تفسیر آیه «وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ قَالَ أَوْ لِمَ تُؤْمِنُ قَالَ بَلَىٰ وَ لَكِن لِّيُطَمِّئَنَّ قَلْبِي قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِّنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَىٰ كُلِّ جَبَلٍ مِّنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِيَنَّكَ سَعْيًا وَ اعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ»^{۶۰} بیش از آنکه به مباحث تربیتی و هدایتی آیه بپردازد به مباحث مرتبط با علوم تجربی پرداخته و مباحث شیمی و تجزیه را مطرح می‌نماید^{۶۱} یا در تفسیر آیات «وَ مِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ* إِنَّ يَسْأَلُ يَسْكُنِ الرِّيحَ فَيَظَلَّلْنَ رَوَاكِدَ عَلَىٰ ظُهُرِهِ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ»^{۶۲} بیش از آنکه به مباحث هدایتی و تربیتی این آیات و قدرت و حکمت خداوند اشاره نماید، به مباحث علمی و تجربی می‌پردازد و از بادهای موسمی، خشکی، دریا و قاره‌ها سخن می‌گوید.^{۶۳} البته سخن گفتن از ظرافت‌های خلقت و بحث از نکات علمی پیرامون آیات قرآن، کار پسندیده‌ای است، اما نه به این صورت که جایگزین غایت و هدف قرآن شود و به‌جای هدایتی نشان دادن قرآن، آن را یک کتاب علمی معرفی نماید.

همانطور که در مباحث جامعیت قرآن اشاره شد، قرآن از جنبه هدایتی جامع است و این

۵۸. طنطاوی بن جوهری، *الجواهر فی تفسیر القرآن*، ۱: ۳؛ و نوفل، *القرآن الکریم و العلم الحدیث*، ۱۲۶.

۵۹. محمدحسین ذهبی، *التفسیر و المفسرون*، جلد ۲ (قاهره: مکتب وهبه، بی‌تا)، ۳۷۹.

۶۰. بقره، آیه ۲۶۰.

۶۱. طنطاوی بن جوهری، *الجواهر فی تفسیر القرآن*، ۱: ۲۴۰-۲۴۴.

۶۲. شوری، آیات ۳۲-۳۳.

۶۳. طنطاوی بن جوهری، *الجواهر فی تفسیر القرآن*، ۱۰: ۵۹-۷۴.

هدایت تمام جنبه‌های زندگی انسان را که در رابطه با سعادت دنیوی و اخروی وی می‌باشند در بر می‌گیرد و علاوه بر این به مباحث دیگر نیز در راستای همین هدف اصلی اشاره شده است. در مطالعات میان‌رشته‌ای ابتدا باید هدف اصلی قرآن ترسیم شود و ارتباط آن با علوم مرتبط با هدایت انسان بررسی شود، آنگاه به جهت معرفی قرآن و اثبات آن، به مباحث علمی آن نیز اشاره گردد. خارج کردن مباحث قرآن از هدف اصلی آن از آسیب‌های مهم در ارتباط با جامعیت قرآن و مطالعات میان‌رشته‌ای است.

۴-۵. تفسیر به رأی و مطالعات میان‌رشته‌ای

در تفسیر به رأی، برخی آیه‌ای از قرآن را بر مقصود و رأی و عقیده و مذهب یا مسلک خود تطبیق می‌دهند تا آنچه را در این راستا انتخاب کرده‌اند، تثبیت کنند و قرآن را وسیله‌ای برای رسیدن به مقصود خود کنند و هدف اصلی آنان تفسیر قرآن نباشد، یا اینکه در تفسیر قرآن استبداد به رأی داشته باشند، یعنی به مباحث مورد نیاز در تفسیر مراجعه نکنند.^{۶۴} مرحوم طالقانی در نقد تفسیر به رأی برخی مفسران در انطباق مباحث علمی بر آیات قرآن می‌نویسد: «یکی از دانشمندان اسلامی (سر سید احمدخان هندی) آیاتی را که در این باره است - در سوره‌های بقره، طه، شعراء - با هم مقایسه نموده و وضع جغرافیایی قدیم شمال بحر احمر را در نظر گرفته، چنین می‌گوید: «موسی بنی اسرائیل را از مغرب و از شمال بحر احمر - که در آن زمان دریای کم‌عمقی بوده - در هنگام جزر عبور داد، فرعون غافل با سپاه و ارباب‌های جنگش همین که به آنجا رسید و خواست شتابان بگذرد ناگهان دریا به حال مد درآمد، غرقشان ساخت». اگر هم این توجیه در این مورد درست آید، دیگر خارق‌عاداتی که به دست این مردان الهی اجرا شده و در قرآن آمده، با اینگونه توجیهاست درست در نمی‌آید «راجع به معجزات به مناسبت آیات بحث بیشتری در پیش است».^{۶۵}

در مطالعات میان‌رشته‌ای برخی به جای اینکه به تفسیر قرآن بپردازند، ممکن است جهت اثبات نظر خود در رابطه با قرآن و علوم مورد نظرشان، گرفتار تفسیر به رأی شوند یا اینکه در استخراج مفاهیم قرآن بدون در نظر گرفتن قواعد تفسیر، مفهومی را از آیات قرآن استخراج کنند و بر علوم مورد نظر تطبیق نمایند. توجه نکردن به سیاق آیات،^{۶۶} بی‌توجهی به استعمال

۶۴. محمدهادی معرفت، تفسیر و مفسران، جلد ۱، چاپ هفتم (قم: انتشارات تمهید، ۱۳۹۱)، ۶۹-۷۰.

۶۵. سید محمود طالقانی، پرتوی از قرآن، جلد ۱ (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۴۸)، ۱۵۵.

۶۶. محمدعلی رضایی اصفهانی، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن (قم: انتشارات تفسیر و علوم قرآنی، ۱۳۸۵)، ۱۰۴.

واکاوی آسیب‌ها و چالش‌های مطالعات میان‌رشته‌ای در ... / طهماسبی بلداجی ۲۰۳

واژگان قرآن،^{۶۷} بی‌توجهی به هدف اصلی آیه و پرداختن به مباحث غیر مرتبط،^{۶۸} از مهم‌ترین عوامل شکل‌گیری تفسیر به رأی در مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن است. بنابراین، باید در این زمینه دقت لازم صورت گیرد که تفسیر به رأی در حیطه آیات قرآن صورت نگیرد.

۵. چالش‌های فرارو در رابطه با مطالعات میان‌رشته‌ای و جامعیت قرآن

توجه به قابلیت‌ها و اهمیت مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم می‌تواند در تفسیر آیات قرآن از یک‌سو و معرفی قرآن کریم از سوی دیگر حائز اهمیت باشد. نگاه علمی و اعتدالی به جامعیت قرآن و مطالعات میان‌رشته‌ای می‌تواند در این باره مؤثر باشد. از مهم‌ترین چالش‌های مطالعات میان‌رشته‌ای در ارتباط با جامعیت قرآن می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱-۵. مطالعات میان‌رشته‌ای و معرفی قرآن

معرفی قرآن از جنبه محتوایی، یکی از رسالت‌های مهم مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم در عصر حاضر است. در عصری که شبهات فراوانی در زمینه قرآن بیان می‌شوند و سعی در مخدوش کردن وحیانی بودن قرآن دارند؛ معرفی قرآن از جنبه محتوایی و اثبات وحیانی بودن آن اهمیت ویژه دارد. قرآن به لحاظ محتوایی به مهم‌ترین اصول انسانی و سبک زندگی شایسته در حیطه‌های مختلف اشاره کرده است. برنامه‌های قرآن از ابعاد اخلاقی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و عبادی جامع می‌باشد و برنامه‌های مدونی در این زمینه بیان شده که در هیچ‌یک از مکاتب و مذاهب به آنها اشاره نشده است. از سوی دیگر، قلمروی قرآن منتهی به مسائل هدایتی نبوده و در این زمینه به مسائل علمی قطعی اشاره نموده که تا زمان پیشرفت علوم، آن مباحث مکشوف نبوده‌اند؛ اشاره به حرکت زمین،^{۶۹} حرکت منظومه شمسی،^{۷۰} جاذبه عمومی در عالم هستی^{۷۱} و مسائل علمی فراوان دیگر^{۷۲} نشان از اعجاز علمی قرآن است. تبیین صحیح مسائل علمی قرآن و ارتباط دادن آن به مسائل هدایتی در زمینه تذکار انسان‌ها، رسالت مهم مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن در عصر حاضر است که می‌تواند در معرفی و اثبات قرآن از یک‌سو و جذب جهانی به آن، مفید و مؤثر واقع شود. همچنان که ترسیم و تبیین

۶۷. عمربو حجر، *التفسیر العلمی للقرآن فی المیزان* (دمشق: دارالفتیبه، ۱۴۱۱ ه.ق.)، ۳۷۰.

۶۸. شادی نفیسی، *عقل‌گرایی در تفاسیر قرن چهاردهم* (قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۹)، ۱۳۴-۱۵۶.

۶۹. نمل، آیه ۸۸.

۷۰. یس، آیه ۳۸.

۷۱. لقمان، آیه ۱۰.

۷۲. حجر، آیه ۲۲؛ فصلت، آیه ۱۱؛ و ذاریات، آیه ۴۷.

مسائل هدایتی قرآن و ارتباط آن با علوم انسانی در این رابطه نیز می‌تواند گامی مهم در این میان باشد. بنابراین، از چالش‌های اساسی مطالعات میان‌رشته‌ای، معرفی قرآن و تبیین معارف بی‌بدیل آن است.

۵-۲. مطالعات میان‌رشته‌ای و نیازهای انسان معاصر

همانگونه که در مبحث جامعیت قرآن بیان شد، قرآن کریم در مقام آخرین کتاب آسمانی، در بردارنده تمام اموری است که انسان در راه رسیدن به کمال و سعادت به آن نیاز دارد. «و نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ»؛^{۷۳} از طرفی، این آخرین کتاب آسمانی مخصوص عصر و زمان خاصی نبوده، بلکه برای تمامی انسان‌ها تا قیامت است؛ «وَمَا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ»^{۷۴} و با جامعیت و جاودانگی خود به‌سوی آیینی که بهتر از هر آیین دیگر است، راهنمایی می‌کند «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِّلَّتِي هِيَ أَقْوَمٌ».^{۷۵} بدون شک سالم‌ترین و کامل‌ترین زندگی آن است که بر اساس مفاهیم قرآن کریم و آموزه‌های اسلامی شکل گرفته باشد. یکی از مهم‌ترین رسالت‌های مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم در عصر حاضر تبیین راه و روش زندگی صحیح انسانی است. معارف قرآن در حیطه‌های مختلف زندگی، راهکارهای متقنی را فراروی انسان‌ها می‌گذارند که اجرایی کردن آنها سعادت و کمال دنیوی و اخروی انسان‌ها را به همراه دارد. در عصر حاضر نیازهای هدایتی انسان‌ها به مراتب مهم‌تر و حیاتی‌تر از نیازهای علمی آنها است. مشکلات انسان‌ها در ابعاد فردی، خانوادگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و روان‌شناختی بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته است. رسالت مهم مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن بررسی این ابعاد زندگی انسان و دیگر ابعاد مهم است که در ارتباط با سعادت انسان‌ها هستند. بنابراین، شایسته است در عصر حاضر نیازهای هدایتی انسان‌ها در ابعاد مختلف زندگی مورد بررسی قرار گیرند و با ارائه راهکارهای قرآن در این باره، به تأثیرات والای آن نائل گردند که یکی از مهم‌ترین آثار آن، کاهش آسیب‌های فردی و اجتماعی در جامعه و نائل شدن به حیات طیبه‌ای است که قرآن به آن وعده داده است.

۷۳. نحل، آیه ۸۹.

۷۴. قلم، آیه ۵۲.

۷۵. اسراء، آیه ۹.

۶. نتیجه‌گیری

جامعیت قرآن یکی از مباحثی است که در ارتباط با رسالت قرآن مطرح است؛ در این باره دیدگاه‌های متعددی از سوی مفسران و اندیشمندان اسلامی مطرح شده است. در این پژوهش ضمن تمایز میان جامعیت قرآن و قلمروی آن، جامعیت مطلق قرآن در امور هدایتی به‌مثابه دیدگاه برگزیده بیان شد که قرآن تمام آنچه را که انسان در مسیر کمال و سعادت دنیوی و اخروی به آن نیاز دارد، بیان نموده است؛ علاوه بر این، قلمروی قرآن به مباحث دیگر نیز اشمال دارد که بیان این مسائل در راستای همان هدف اصلی قرآن بوده است. از این رو، قرآن در بیان مسائل هدایتی جامعیت داشته و در راستای همین هدف هدایتی، از روش‌های متعددی بهره گرفته است که این روش‌ها در حیطه قلمرو قرآن قرار می‌گیرند. منظور از امور هدایتی در مبحث جامعیت قرآن، تمام مباحثی است که با سعادت دنیوی و اخروی انسان در ارتباط است. ابعاد فردی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، روان‌شناختی از جمله مسائلی هستند که در ارتباط با زندگی دنیوی و اخروی انسان‌ها هستند. قرآن در تمام موارد پیش‌گفته برنامه‌های جامعی را فراروی انسان‌ها گماشته است. یکی از مهم‌ترین رسالت‌های مطالعات میان‌رشته‌ای، تبیین رابطه قرآن با این موارد و ارائه راهکارهای قرآن در این زمینه است. تبیین چپستی و چگونگی جامعیت و قلمروی قرآن از مبانی مهم و اساسی در مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن است، چراکه تا حدود مرز جامعیت قرآن و قلمروی آن مشخص نشود مطالعات میان‌رشته‌ای معنا و مفهوم پیدا نمی‌کند. بررسی این مهم می‌تواند ضمن غنادهی به مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن، از آسیب‌های احتمالی آن بکاهد و پژوهش‌ها و معارفی مبنایی و منسجم در این باره ارائه نماید. عدم توجه به مفهوم جامعیت قرآن از یک‌سو و قلمروی آن از سوی دیگر ممکن است آسیب‌هایی را در حوزه مطالعات میان‌رشته‌ای ایجاد کند؛ مهم‌ترین آسیب‌های احتمالی در این باره عبارت‌اند از: افراط و تفریط در جامعیت و قلمروی قرآن، آسیب‌شناسی استخدام علوم در رابطه با قرآن، آسیب‌شناسی استخراج علوم از قرآن، آسیب‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای در رابطه با غایت قرآن و تفسیر به رأی. توجه به غایت قرآن در بعد هدایتی، توجه به قواعد تفسیر و استفاده از علوم قطعی و اثبات‌شده در رابطه با فهم قرآن، می‌تواند از آسیب‌های مطالعات میان‌رشته‌ای بکاهد.

برای انجام پژوهش بایسته و شایسته در حوزه مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن، مهم‌ترین رویکرد و مبنا، توجه به رسالت قرآن است. انسجام یک پژوهش میان‌رشته‌ای در رابطه با قرآن، زمانی تحقق پیدا می‌کند که با نگاه غایت‌محور از نوع هدایتی باشد نه اینکه قرآن به‌منزله

یک کتاب علمی نگریسته شود؛ بدین جهت باید ضمن توجه به قواعد تفسیر و در نظر گرفتن غایت قرآن، مسائل هدایتی آن را مورد کنکاش و بررسی قرار داد؛ به این صورت که مباحث هدایتی قرآن گسترده بوده و تمام جنبه‌های زندگی انسان را در بر می‌گیرد و برای آن برنامه‌های متقن و سعادت‌بخشی دارد. با بررسی راهکارهای هدایتی قرآن در ابعاد متعدد زندگی انسان، می‌توان مباحث مهمی در حوزه مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و علوم انسانی انجام داد و علاوه بر پویایی علوم انسانی، به گستره معارف هدایتی قرآن بیش از پیش پرداخت و نکات ظریف و قابل توجه آن را بیان نمود. از سوی دیگر با توجه به قلمرو قرآن که به نکات علمی و تجربی در راستای هدف هدایتی اشاره کرده است، مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و علوم تجربی را مورد تحلیل و بررسی قرار داد و در این باره ضمن تبیین جلوه‌های اعجاز علمی قرآن، از این بعد در جهت معرفی قرآن به‌مثابه یک معجزه جاودان برای جهانیان استفاده نمود. در این باره استناد به علوم قطعی و استنباط مفهوم صحیح آیات بر پایه اصول تفسیر، از شروط مهم در مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و علوم تجربی است.

سیاهه منابع

الف- منابع فارسی و عربی:

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه. سید رضی. قم: انتشارات هجرت، ۱۴۱۴ ه.ق.
- ابن طاووس، علی بن موسی. *اقبال الاعمال*. قم: مکتبه الاعلام الاسلامی، ۱۴۱۴ ه.ق.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر. *التحریر و التنویر*. بیروت: مؤسسه التاریخ، [بی تا].
- ابن فارس، احمد. *معجم مقاییس اللغه*. قم: دارالکتب العلمیه، [بی تا].
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. *تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ ه.ق.
- ابن منصور، سعید. *سنن سعید بن منصور*. ریاض: دارالعصیمی، ۱۴۱۴ ه.ق.
- ابن منظور، محمد. *لسان العرب*. قم: نشر ادب الحوزه، ۱۴۰۵ ه.ق.
- ابواسحاق احمد بن ابراهیم. *الکشف و البیان عن تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ ه.ق.
- ایازی، محمد علی. *جامعیت قرآن*. رشت: انتشارات کتاب مبین، ۱۳۸۰.
- آکوچکیان، احمد و رضوانه دستجانی. «ساز و کار (فرایند و روش‌شناسی) پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم»، *مجله پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم* ۹، شماره اول (۱۳۹۷ ش): ۸۳-۱۰۶.
- آلوسی، سید محمود. *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ه.ق.
- بابایی، علی اکبر، غلامعلی عزیزی کیا و مجتبی روحانی راد. *روش‌شناسی تفسیر قرآن*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۷ ش.
- بابایی، علی اکبر. *مکاتب تفسیری*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲.
- بخاری، محمد بن اسماعیل. *صحیح بخاری*. بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۱ ه.ق.
- پاکتچی، احمد. *روش تحقیق تخصصی*. تهران: انتشارات انجمن علمی امام صادق (ع)، ۱۳۹۰.
- جعفری، یعقوب. *تفسیر کوثر*. قم: انتشارات هجرت، [بی تا].
- حر عاملی، محمد. *وسائل الشیعه*. قم: انتشارات آل‌البیت (ع)، [بی تا].
- حویزی، عبد علی بن جمعه عروسی. *تفسیر نور الثقلین*. قم: انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ه.ق.
- خوردسندی طاسکوه، علی. *گفتمان میان‌رشته‌ای دانش*. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۸۷.
- درزی، قاسم، احدفرامز قراملکی و منصور پهلوان. «الزامات روش‌شناختی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم»، *مطالعات قرآن و حدیث* ۱۰، شماره اول (۱۳۹۵ ش): ۳۵-۷۱.
- درزی، قاسم، احدفرامز قراملکی و منصور پهلوان. «گونه‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم»،

۲۰۸ دین دنیای معاصر / سال ۱۱ / شماره ۱ / پیاپی ۲۰ / صص ۱۸۷-۲۰۹

- فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی ۵، شماره ۴ (۱۳۹۲ش): ۷۳-۱۰۲.
- دروزه، محمد عزه. *التفسیر الحديث*. قاهره: دارالکتب العربیه، ۱۳۸۳ه.ق.
- ذهبی، محمدحسین. *التفسیر و المفسرون*. قاهره: مکتب وهبه، [بی‌تا].
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. *المفردات فی غریب القرآن*. بیروت: انتشارات دارالقلم، ۱۴۱۲ه.ق.
- رشیدبن علی رضا، محمد. *تفسیر المنار*. قاهره: هیئة المصریة العامة للکتاب، ۱۹۹۰م.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی. «روش‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای در تفسیر قرآن»، *فصلنامه ندریشه دینی*، ۱۱، شماره ۳۲ (پاییز ۱۳۸۸ش): ۱۱۵-۱۳۰.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی. *پژوهشی در اعجاز علمی قرآن*. قم: انتشارات تفسیر و علوم قرآنی، ۱۳۸۵ش.
- رفیعی محمدی، ناصر. *تفسیر علمی قرآن*. تهران: فرهنگ گستر، ۱۳۷۹ه.ق.
- زرکشی، بدرالدین. *البرهان فی علوم القرآن*. بیروت: دارالفکر، ۲۰۰۱م.
- سروش، عبدالکریم. *فره‌تراز ایدئولوژی*. تهران: انتشارات صراط، ۱۳۷۰.
- سیاح، احمد. *فرهنگ بزرگ جامع نوین*. تهران: انتشارات اسلام، ۱۳۸۶.
- سیوطی، جلال‌الدین. *الاتقان فی علوم القرآن*. بیروت: دارالمعرفه، [بی‌تا].
- شفیعی، علی. «پژوهشی در مورد قلمرو انتظار از قرآن»، *دانشنامه موضوعی قرآن* (۱۳۹۲).
- شیرازی، صدرالدین، *مفاتیح الغیب*. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۳.
- صدوق، محمد. *أمالی*. بیروت: انتشارات اعلمی، ۱۴۰۰ه.ق.
- صدوق، محمد. *التوحید*. تحقیق: سید هاشم حسینی طهرانی. قم: جماعه المدرسین، ۱۳۸۷.
- طالقانی، سید محمود. *پرتوی از قرآن*. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۴۸.
- طباطبایی، محمدحسین. *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ه.ق.
- طبرسی، فضل بن حسن. *مجمع‌البیان لعلوم القرآن (مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن)*. تحقیق: با مقدمه جواد بلاغی. تهران: انتشارات ناصرخسرو، ۱۳۷۲.
- طنطاوی بن جوهری. *الجواهر فی تفسیر القرآن*. نجف: المطبعة الطلیعه، ۱۳۷۶.
- طوسی، محمد بن حسن. *التبیین فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی، [بی‌تا].
- عبدالرزاق، علی. *الاسلام و اصول الحکم*. قاهره: هیئة المعریه العامه للکتاب، [بی‌تا].
- عمر، ابو حجر. *التفسیر العلمی للقرآن فی المیزان*. دمشق: دارالتبیه، ۱۴۱۱ه.ق.
- غزالی، ابو حامد محمد. *احیاء علوم الدین*. بیروت: دارالجیل، [بی‌تا].
- فخرالدین رازی، محمد بن عمر، *تفسیر مفاتیح الغیب*. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ه.ق.
- فرامرز قراملکی، احد. *روش‌شناسی مطالعات دینی*. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۰.

واکاوی آسیب‌ها و چالش‌های مطالعات میان‌رشته‌ای در ... / طهماسبی بلداجی ۲۰۹

فروزش، زیبا. «مبانی معرفت‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن»، *دوفصلنامه پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم*، ۸، شماره اول (۱۳۹۶ش): ۶۷-۸۴.

فضل‌الله، سید محمدحسین. *تفسیر من وحی القرآن*. بیروت: دارالملاک لطباعه و النشر، ۱۴۱۹ ه.ق.

قاسمی، محمدجمال‌الدین. *محاسن التاویل*. قم: دارالفکر، ۱۳۹۸ ه.ق.

قدردان قراملکی، محمدحسن. *آیین خاتم پژوهشی در نبوت و خاتمیت*. تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۸.

قرشی، سید علی‌اکبر. *قاموس القرآن*. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱.

قمی مشهدی، محمدبن‌محمد رضا. *تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب*. تهران: انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸.

کلینی، محمدبن‌یعقوب. *الکافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲.

مجلسی، محمدباقر. *بحار الانوار*. بیروت: دار احیا التراث، ۱۴۰۳.

معرفت، محمدهادی. *تفسیر و مفسران*. چاپ هفتم. قم: انتشارات تمهید، ۱۳۹۱.

مکارم شیرازی، ناصر. *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.

مؤدب، رضا. *مبانی تفسیر قرآن*. قم: انتشارات دانشگاه قم، ۱۳۸۶.

نجازادگان، فتح‌الله. *رهیافتی به مکاتب تفسیری*. قم: انتشارات دانشکده اصول‌الدین، ۱۳۸۷.

نفیسی، شادی. *عقل‌گرایی در تفاسیر قرن چهاردهم*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۹.

نوفل، عبدالرزاق. *القرآن الکریم و العلم الحدیث*. بیروت: دارالکتب العربی، ۱۳۹۳ ه.ق.

هاوکنگ، استفن ویلیام. *تاریخچه زمان*. ترجمه حبیب‌الله دادفرما. تهران: انتشارات کیهان، ۱۳۶۹ش.

ب- منابع لاتین:

Klein, J.T., and Newell, W. "Advancing interdisciplinary studies." In *Handbook of the Undergraduate curriculum: A comprehensive guide to purposes, practices, and changes*, Edited by J.Gaff and J. Ratcliffe. San Francisco: Jossey-Bass. 1997.